

ΕΠΙΣΗΜΑΝΣΕΙΣ ΓΙΑ ΤΗ ΜΕΤΑΒΑΛΛΟΜΕΝΗ ΛΟΓΙΚΗ ΤΗΣ ΤΑΞΙΚΗΣ ΔΙΑΡΘΡΩΣΗΣ ΣΤΗΝ ΕΛΛΗΝΙΚΗ ΚΟΙΝΩΝΙΑ

Αντρέας Μοσχονάς, αναπληρωτής καθηγητής, Τμήμα Κοινωνιολογίας,
Πανεπιστήμιο Κρήτης

Η ιστορική διάσταση της ταξικής διάρθρωσης της ελληνικής κοινωνίας έχει προσδιοριστεί από την αργόσυρτη εμπορευματοποίηση (i) της ιδιοκτησίας ως μέσου παραγωγής, (ii) του προϊόντος ως αποτελέσματος της εργασίας και (iii) της εργατικής δύναμης. Η αναπαραγωγή, για μια σημαντική περίοδο της νεότερης ελληνικής ιστορίας, της αυτοαπασχόλησης στον αγροτικό τομέα προέκυψε ως αποτέλεσμα τόσο της καθυστερημένης εθνικής ενοποίησης όσο και της εξαρτημένης θέσης στο διεθνές καταμερισμό εργασίας. Η ιστορική αυτή αδράνεια και στασιμότητα μεταβάλλεται σταδιακά την περίοδο μετά το Β΄ Παγκόσμιο πόλεμο όπου συντελούνται τρεις σημαντικές αλλαγές: η διεύρυνση της εξωστρέφειας της ελληνικής οικονομίας, η εμβάθυνση της εμπορευματοποίησης και η αλλαγή του ρόλου του κράτους με την ενίσχυση αρχικά της παρεμβατικής δράσης του στην παραγωγική διαδικασία και την απορρύθμισή του αργότερα σύμφωνα με τους κανόνες λειτουργίας της ενιαίας ευρωπαϊκής αγοράς.

Η ενοποίηση των αγορών και των συστημάτων παραγωγής γίνεται στη βάση της ανάπτυξης ως απόρροια της ανταγωνιστικότητας σε ευρωπαϊκά και παγκόσμια πλαίσια. Αυτό οδηγεί σε τρεις ουσιώδεις αλλαγές στο ίδιο το σύστημα παραγωγής. Η *μία* αναφέρεται στην οικονομική λειτουργία των επιχειρήσεων που θέτει ως βασική προϋπόθεση επιχειρηματικής επιβίωσης την αύξηση της παραγωγικότητας και την ενίσχυση της ανταγωνιστικότητας. Ο στόχος αυτός συνδέεται άμεσα με τον *δεύτερο*, που είναι η απορρύθμιση των σχέσεων κράτους και επιχειρήσεων έτσι ώστε να αποδεσμεύεται η λειτουργία του κεφαλαίου από τις παρεμβατικές ρυθμίσεις του κράτους με στόχο τη δημιουργία καλύτερων συνθηκών για τη βελτίωση της ανταγωνιστικότητας και την αύξηση έτσι της οικονομικής αποτελεσματικότητας του ίδιου του κεφαλαίου. Η επιδίωξη αυτή σχετίζεται άμεσα με την *τρίτη* αλλαγή του συστήματος παραγωγής, που είναι η απορρύθμιση των *ίδιων* των εργασιακών σχέσεων ως μέσο ενίσχυσης της ανταγωνιστικότητας των επιχειρήσεων¹. Στο ευρύτερο αυτό πλαίσιο γίνονται στη συνέχεια μερικές ιστορικές επισημάνσεις για τη μεταβαλλόμενη λογική της ταξικής διάρθρωσης στην ελληνική κοινωνία.

1. Για μια αυθεντική ανάλυση των θεμάτων αυτών βλ. το «Λευκό Βιβλίο» της Κοινότητας για την ανάπτυξη, την ανταγωνιστικότητα και την απασχόληση (EC, 1993).

I

Οι ταξικές σχέσεις στον *αγροτικό τομέα* καθορίζονται άμεσα από το σύστημα της έγγειας ιδιοκτησίας. Από την εγκαθίδρυση του νεοελληνικού κράτους διαμορφώθηκε στον ελληνικό χώρο ένα διπτό σύστημα έγγειας ιδιοκτησίας: αφ' ενός, το σύστημα της μικρής/μεσαίας εκμετάλλευσης οικογενειακής μορφής και, αφ' ετέρου, το σύστημα της μεγάλης έγγειας ιδιοκτησίας. Αυτό το διπτό καθεστώς γαιοκτησίας δημιούργησε με τη σειρά του ένα διπλό σύστημα ένταξης των αγροτικών ταξικών σχέσεων στην εμπορευματική οικονομία. Συγκεκριμένα, στο καθεστώς της *μεγάλης έγγειας ιδιοκτησίας* δημιουργήθηκε αντικειμενικά ένα σύστημα *άμεσης* ιδιοποίησης του αγροτικού πλεονάσματος στην ίδια την παραγωγική διαδικασία ως σχέση εκμετάλλευσης ιδιοκτήτη και εργάτη. Η ελληνική ιδιαιτερότητα εδώ συνίσταται στο ότι η σχέση της άμεσης ιδιοποίησης αποτελεί εξαίρεση και συνεπώς ουδέποτε καθόρισε αποφασιστικά τις ταξικές σχέσεις στην αγροτική κοινωνία. Στη μεταπολεμική, ωστόσο, περίοδο αποκτά σημασία με την ενοποίηση των αγορών στο πλαίσιο ιδιαίτερα της ευρωπαϊκής ολοκλήρωσης.

Στο καθεστώς της *μικρής και μεσαίας έγγειας ιδιοκτησίας*, από την άλλη, αναπτύχθηκε αντικειμενικά ένα σύστημα *έμμεσης* ιδιοποίησης του αγροτικού πλεονάσματος, δηλαδή ιδιοποίησης μέσα από τους μηχανισμούς της αγοράς και του κράτους. Αυτό το σύστημα της έμμεσης ιδιοποίησης έχει ιστορικά παίξει ηγεμονικό ρόλο στη διαμόρφωση των ταξικών σχέσεων στην ελληνική αγροτική κοινωνία. Στη φάση, ωστόσο, της ευρωπαϊκής ενοποίησης υφίσταται πιέσεις προσαρμογής σε έντονο καθεστώς εμπορευματοποίησης. Στην πορεία της ιστορικής εξέλιξης, παράγοντες όπως η αύξηση της φορολογίας, η εισβολή του τοκογλυφικού κεφαλαίου ή και η αυξημένη εξάρτηση των μικροκαλλιεργητών από τα εμπορικά κυκλώματα δημιούργησαν συνθήκες υπερεκμετάλλευσης, με αποτέλεσμα να ωθήσουν είτε στην εξωαγροτική απασχόληση ως συμπληρωματική πηγή εισοδήματος, είτε στην αγροτική έξοδο. Η έξοδος αυτή προς τις πόλεις ή η εξωτερική μετανάστευση δεν ήταν αποτέλεσμα μιας διαδικασίας προλεταριοποίησης των αγροτών, αλλά αποτελούσε εναλλακτική στρατηγική τους για βελτίωση των συνθηκών ζωής ή την αύξηση του οικογενειακού εισοδήματος. Το τελευταίο, που έγινε πράξη με τη συνεχή ροή εμβασμάτων προς τις αγροτικές οικογένειες, αποτέλεσε το βασικό παράγοντα που συντέλεσε στην επιβίωση των μικροκαλλιεργητών, δηλαδή στην αναπαραγωγή του καθεστώτος της μικρής και μεσαίας έγγειας ιδιοκτησίας. Στο πλαίσιο αυτό ερμηνεύεται η σταθερότητα στην εξέλιξη των σχέσεων γαιοκτησίας των μικρών και μεσαίων αγροτών στην Ελλάδα, και όχι τόσο ως λειτουργική ανάγκη για την ανάπτυξη της αστικής οικονομίας και του καπιταλισμού. Η σταθερότητα αυτή, που εδράζεται στο γεγονός ότι οι αγρότες είναι συγχρόνως οι άμεσοι εργαζόμενοι και οι ιδιοκτήτες της γης, η εκμετάλλευση της οποίας οργανώνεται άμεσα γύρω από την οικογένεια, δεν συνεπάγεται τη συγκρότηση μιας ενιαίας τάξης, μια και στο σύνολο των αγροτών αυτών περιλαμβάνονται διακριτές κατηγορίες μικρών και μεσαίων αγροτών. Γι' αυτό και παρουσιάστηκαν ιστορικά έντονες διαφοροποιήσεις όχι μόνον ανάμεσα στις διάφορες κατηγορίες των μικροϊδιοκτητών - παραγωγών, με επίκεντρο την έκταση της καλλιεργούμενης γης ή το είδος της καλλιέργειας,

αλλά και ανάμεσα στους ακτήμονες γεωργούς ή τους πολύ μικρούς μικροϊδιοκτήτες, με επίκεντρο την πρόσβαση στην περιορισμένη ή ανύπαρκτη αγορά εργασίας. Έτσι οι αντικειμενικές αυτές συνθήκες εμπόδιζαν τα αγροτικά στρώματα να συγκροτηθούν σε αυτόνομο κοινωνικό και πολιτικό κίνημα.

Η απουσία αγροτικού κινήματος έχει θεωρηθεί επακόλουθο της στρεβλής ανάπτυξης του καπιταλισμού στην Ελλάδα και της συνακόλουθης ιδιόμορφης ενσωμάτωσης των αγροτών στους κρατικούς και αστικούς θεσμούς. Συγκεκριμένα, η ανάπτυξη της εμπορευματοποίησης της αγροτικής οικονομίας δημιούργησε συνθήκες πολύπλευρης εκμετάλλευσης των αγροτών και κατέστησε έτσι αναγκαία τη διαμόρφωση μηχανισμών ενσωμάτωσής τους στους αστικούς οικονομικούς και πολιτικούς θεσμούς της χώρας. Η διαδικασία αυτή αντικατοπτρίζει την ιδιόμορφη μετάβαση από το καθεστώς της μεγάλης έγγειας ιδιοκτησίας στη μικρή οικογενειακή εκμετάλλευση: ενώ η μεγάλη έγγεια ιδιοκτησία, τόσο προεπαναστατικά όσο και μετεπαναστατικά, λειτούργησε υπό συνθήκες που εμπόδιζαν τη συγκρότηση αγροτικού προλεταριάτου, οι αγροτικές μεταρρυθμίσεις κατέστησαν κυρίαρχο το καθεστώς της μικρής έγγειας ιδιοκτησίας.

Η ιστορική αυτή ιδιαιτερότητα εισέρχεται σε μια μεταβαλλόμενη λογική στο τελευταίο μισό του 20ού αιώνα με την εμβάθυνση της ενσωμάτωσης της αγροτικής κοινωνίας στην ενοποιημένη αγορά της Ε.Ε. και το διεθνή καταμερισμό εργασίας. Η ενοποίηση αυτή οδηγεί σε δύο σημαντικές προκλήσεις για την αγροτική κοινωνία με ουσιαστικές επιπτώσεις στην ταξική της διάρθρωση. Αφ' ενός είναι η ενίσχυση της διείσδυσης του κεφαλαίου στην αγροτική παραγωγική διαδικασία και η συνακόλουθη διαμόρφωση ηγεμονικών καπιταλιστικών συμφερόντων σε μερίδες της αγροτικής παραγωγής. Στην έκταση που αυτό πράγματι συμβαίνει, η ελληνική αγροτική κοινωνία αρχίζει να ενσωματώνει στον εαυτό της στοιχεία μιας λανθάνουσας προς το παρόν διαδικασίας προλεταριοποίησης. Αφ' ετέρου, αποτέλεσμα αυτής της διείσδυσης είναι η υπονόμευση της παραδοσιακής ισορροπίας μεταξύ στρωμάτων μικρής και μεσαίας έγγειας ιδιοκτησίας και η όξυνση του ανταγωνισμού όχι μόνο μεταξύ αγροτικών κεφαλαιοκρατικών συμφερόντων και μικροϊδιοκτητών αγροτών, αλλά και μεταξύ μερίδων των μικροαστικών αγροτικών στρωμάτων. Αυτό που παρατηρείται εδώ είναι μια εντεινόμενη διαδικασία διαφοροποίησης των οικογενειακών εκμεταλλεύσεων με επακόλουθο την ανάπτυξη κοινωνικών καταστάσεων πολυαπασχόλησης και πολυταξικότητας². Παρόμοιες τάσεις διαγράφονται και στον αστικό τομέα της οικονομίας.

II

Η μικροαστικοποίηση της νεοελληνικής κοινωνίας, που παρέμεινε ως κυρίαρχη τάση για μια περίοδο πάνω από εκατό χρόνια από την εγκαθίδρυση του νεοελληνικού κράτους,

2. Για τις γενικές αναφορές στην αγροτική κοινωνία, βλ. π.χ. Μωυσίδης 1986, Τσουκαλάς 1982, Ρήγος 1992, Μουζέλης 1978, Σακελλαρόπουλος, 1991 α+β, Βεργόπουλος 1975, Κασίμης και Παπαδόπουλος 1999, Δαμιανάκος 1999, Μηλιός 1990.

οφείλεται κυρίως στη μαζική μετάβαση από την ανεξάρτητη αγροτιά στα μικροαστικά στρώματα. Το πέρασμα αυτό στα μικροαστικά στρώματα αντικατόπτριζε την τάση αναπαραγωγής, αφ' ενός, της μικρής εμπορευματικής παραγωγής (παραδοσιακά μικροαστικά στρώματα) στο πλαίσιο του ιδιότυπου διεθνούς καταμερισμού εργασίας και, αφ' ετέρου, της υπαλληλοποίησης (: νέα μικροαστικά στρώματα) στο πλαίσιο της ανάπτυξης των μηχανισμών του κράτους. Η διεύρυνση των παραδοσιακών μικροαστικών στρωμάτων εκφράζει ιστορικά την αδυναμία μετεξέλιξης του χρήματος σε καθαυτή κεφαλαιακή σχέση, στο πλαίσιο του μεταπρατικού χαρακτήρα της ελληνικής οικονομίας, ενώ η διεύρυνση των νέων μικροαστικών στρωμάτων έχει υλικά στηριχθεί στην εισροή οικονομικού πλεονάσματος από το χώρο κυρίως του παροικιακού ελληνισμού. Έτσι η κρατική γραφειοκρατία αποτέλεσε όχι μόνο το κέντρο του μικροαστισμού, με τη διεύρυνση της υπαλληλίας πέρα από οποιοδήποτε «λειτουργικό όριο», αλλά και το μέσο αναπαραγωγής του μικροαστισμού στην κοινωνία, παίζοντας κεντρικό ρόλο στη διαδικασία δόμησης και παγίωσης μη παραγωγικών στρωμάτων. Το δεύτερο, στην έκταση που η δημόσια απασχόληση συμπληρώνεται από επικουρικές δραστηριότητες στον ιδιωτικό τομέα, με τη μορφή κυρίως παράλληλων μικρών επιχειρηματικών μονάδων (εμπορικών ή βιοτεχνικών), που αναπτύσσονται επάνω σε οικογενειακή βάση.

Αυτό που αξίζει να σημειωθεί εδώ είναι ότι η διαδικασία της διευρυμένης αναπαραγωγής κεφαλαίου, που δυνάμωσε στην Ελλάδα στα χρόνια του μεσοπολέμου και έγινε κυρίαρχη κατά τη μεταπολεμική περίοδο, κυρίως κάτω από την επίδραση του ξένου κεφαλαίου, εξελίχθηκε σε μεγάλο βαθμό όχι ενάντια αλλά μαζί με τη διαδικασία της απλής αναπαραγωγής, τη συντήρηση δηλαδή και ανάπτυξη της μικρής ιδιοκτησίας και παραγωγής. Σε αυτό συνέτειναν τόσο η ιστορική μορφή πολιτικής (ταξικής) εξουσίας και οι απαιτήσεις της στη μετάβαση σε μια βιομηχανική αναπτυξιακή πορεία, όσο και οι ιδιομορφίες (στο πλαίσιο του διεθνούς καταμερισμού εργασίας) της βιομηχανικής αναπτυξιακής πορείας: η ιδιομορφία της πολιτικής εξουσίας έτεινε να «νομιμοποιεί» πολιτικά τα μικροαστικά στρώματα, ενώ οι ιδιομορφίες του μοντέλου συσσώρευσης προσέφεραν τα «υλικά μέσα» (εγχώριο πλεόνασμα και πλεόνασμα της μορφής των άδηλων πόρων από το εξωτερικό) για την παραγωγή και αναπαραγωγή των στρωμάτων αυτών³.

Η μεταβαλλόμενη λογική στη συγκρότηση των μικροαστικών στρωμάτων, ιδιαίτερα στην ιστορική περίοδο της ύστερης μεταπολίτευσης, προσδιορίζεται από τρεις σημαντικούς παράγοντες. Ο ένας είναι η ανάπτυξη της διευρυμένης αναπαραγωγής, σε καθεστώς μάλιστα πλήρους φιλελευθεροποίησης και εμπορευματοποίησης στις συνθήκες της ενιαίας ευρωπαϊκής αγοράς, και συνακόλουθα η κυρίαρχη θέση του κεφαλαίου ως παράγοντα προσδιορισμού της ίδιας της συγκρότησης των μικροαστικών στρωμάτων. Ο δεύτερος παράγοντας, που άμεσα απορρέει από τον πρώτο, είναι ότι η φιλελευθεροποίηση στη δράση του κεφαλαίου συνεπάγεται την ουσιαστική απόσυρση του κράτους από

3. Για τις γενικές αναφορές στα μικροαστικά στρώματα, βλ. π.χ. Μοσχονάς 1986 & 1993, Τσουκαλάς 1982 & 1983, Μαυρής 1984, Ρήγος 1992.

την παραδοσιακή λειτουργία στήριξης και συνεπώς συγκρότησης των μικροαστικών στρωμάτων. Έτσι τα μικροαστικά στρώματα τείνουν να συγκροτούνται με καθαρούς όρους λειτουργίας της ίδιας της ενιαίας αγοράς. Αυτό μας οδηγεί στον τρίτο παράγοντα, που είναι η τάση ορθολογικοποίησης της παραγωγικής διαδικασίας στο χώρο της μικρής ιδιοκτησίας και παραγωγής, με όρους ανταγωνιστικότητας στην ενιαία αγορά⁴, και συνεπώς η όξυνση των αντιθέσεων στο εσωτερικό των μικροαστικών στρωμάτων, αλλά και σε συνάρτηση με το μεγάλο κεφάλαιο.

III

Η ιστορική συγκρότηση της ελληνικής αστικής τάξης αποτέλεσε αρχικά αλληλένδετο στοιχείο μιας διαδικασίας ιδιότυπης ή «νόθας» αστικοποίησης με την έννοια ότι η ελληνική περίπτωση δεν συμβαδίζει με το ιστορικό παράδειγμα των αναπτυγμένων βιομηχανικά χωρών, δηλαδή της μετεξέλιξης του εμπορικού κεφαλαίου σε βιομηχανικό. Αυτό σημαίνει ότι, σε αντίθεση με ό,τι έγινε στον υπόλοιπο δυτικό κόσμο, η ελληνική αστική τάξη διαμορφώθηκε και επηρεάστηκε βαθιά από το εμπορομεσιτικό κεφάλαιο. Στο επίκεντρο αυτής της διαδικασίας είναι ο μεταπρατισμός της νεοελληνικής κοινωνίας, που εδραιώνεται στο πλαίσιο της εξάρτησης και τροφοδοτεί τη μικροαστικοποίηση. Έτσι, τα αστικά στρώματα δεν συγκρότησαν αστική τάξη σαν οικονομικά θεμελιακή τάξη, αλλά άρχισαν να συμπίεζονται στη μικροαστική μορφολογία της μετεπαναστατικής πόλης και να αναπαράγουν έτσι στάσεις, όπως ο φετιχισμός της εξουσίας, που ισχυροποιούσαν την κυριαρχία του κράτους. Αυτό που ιστορικά διαμορφώθηκε ήταν μια μεταπρατική αστική τάξη με αντίστοιχη συνείδηση που την υποχρέωνε να αναζητεί μέσω της εξάρτησης τη δική της κοινωνική και πολιτική ενοποίηση.

Ο μεταπρατικός χαρακτήρας της αστικής τάξης αναπαράγεται και κατά τη μεταπολεμική περίοδο, με σημαντικές ωστόσο αλλαγές στη σύνθεσή της, έτσι ώστε να θεωρείται ότι πρόκειται για συγκρότηση μιας νέας αστικής τάξης. Το νέο είναι ότι η συγκρότηση της αστικής τάξης πραγματοποιείται μεταπολεμικά στο πλαίσιο του νέου παγκόσμιου συστήματος που βασίζεται στην εντατικοποίηση των διεθνών ανταλλαγών και στη δημιουργία ενός διεθνούς κυκλώματος για τη λήψη των αποφάσεων. Στο πλαίσιο αυτό αναπτύχθηκε μια αρκετά ευάριθμη κοινωνική ομάδα, οι νέοι επιχειρηματίες, που δεν ήταν καπιταλιστές με την αυστηρή έννοια, αλλά ένα είδος κοινωνικής παραφυάδας των νέων δομών της διεθνούς οικονομίας και της υπερβολικής διεύρυνσης του οικονομικού ρόλου του κράτους. Έτσι διαμορφώθηκε ιστορικά μια ιδιόμορφη «μονοπώληση» της οικονομίας στην Ελλάδα, με την έννοια όχι τόσο της συσσώρευσης παραγωγικού κεφαλαίου, αλλά της συνενόησης της αστικής τάξης με το κράτος⁵.

4. Πρβλ. το «Λευκό Βιβλίο» της Ευρωπαϊκής Κοινότητας (ΕΚ, 1993)

5. Για τις γενικές αναφορές στη αστική τάξη, βλ. π.χ. Φίλιας 1985, Ροδάκης 1975, Τσουκαλάς 1982, 1984, Ρήγος 1992, Βεργόπουλος 1984.

Η μεταβαλλόμενη λογική στη συγκρότηση της αστικής τάξης στην ελληνική κοινωνία, ιδιαίτερα κατά την ιστορική περίοδο της ύστερης μεταπολίτευσης, προσδιορίζεται από δύο σημαντικούς παράγοντες. Ο ένας παράγοντας απορρέει από τη μεταβαλλόμενη λειτουργία του κράτους στο πλαίσιο της διεθνοποίησης της οικονομίας και των ρυθμίσεων της ενιαίας ευρωπαϊκής αγοράς. Η ενοποίηση και φιλελευθεροποίηση της οικονομίας συνεπάγεται τη διευρυμένη αναπαραγωγή του κεφαλαίου και τη συγκρότηση έτσι της αστικής τάξης με όρους όχι τόσο κρατικής ρύθμισης και προστασίας, αλλά κυρίως απαιτήσεων της αγοράς και των ανταγωνιστικών πιέσεων που αυτή επιβάλλει στην παραγωγική διαδικασία. Αυτή η λογική της κεφαλαιακής συσσώρευσης οδηγεί στο *δεύτερο* παράγοντα, που είναι η επιτάχυνση της συγκέντρωσης και συγκεντροποίησης του κεφαλαίου, με όρους κυρίως συνεργασιών και συγχωνεύσεων με το ξένο κεφάλαιο (βλ. π.χ. Τόλιος 1999), και συνακόλουθα η ενίσχυση της εξωστρέφειας της ίδιας της αστικής τάξης. Έτσι η σύγχρονη ελληνική αστική τάξη, ως μέρος μιας διεθνοποιημένης αστικής τάξης, αποκτά στοιχεία *διεθνικής* εξάπλωσης και δράσης, ιδιαίτερα σε περιοχές γεωγραφικής γειννίας και παραδοσιακής αποδοχής, όπως είναι οι βαλκανικές και οι υπό ένταξη στην Ε.Ε. χώρες της Κεντρικής και Ανατολικής Ευρώπης. Οι εξελίξεις αυτές έχουν άμεση επίδραση και στη συγκρότηση της ίδιας της εργατικής τάξης.

IV

Η συγκρότηση της σύγχρονης *εργατικής τάξης* είναι αλληλένδετη με την ανάπτυξη των καπιταλιστικών σχέσεων παραγωγής. Στην ιστορική αυτή διαδικασία το κίνημα της ελληνικής εργατικής τάξης διαμορφώθηκε στο πλαίσιο μιας βασικής ιδιαιτερίας: της εξάρτησης του ελληνικού συστήματος παραγωγής από τη Δύση και της συνακόλουθης αλλοτρίωσης της εθνικής και κοινωνικής συνείδησης. Η εξάρτηση αυτή επενεργεί με τη σειρά της αρνητικά όχι μόνο στην αντικειμενική διαμόρφωση της εργατικής τάξης, με την έννοια της σχετικής αργοπορίας στην ανάπτυξή της, αλλά και στην υποκειμενική συγκρότησή της. Έτσι η ελληνική εργατική τάξη διαμορφώνεται μέσα σ' ένα κλίμα οργανικής ιδεολογικής ασάφειας, που οφείλεται στο ότι η οργανική πρόοδος της αστικής τάξης στην αναπτυσσόμενη Δύση οδηγεί στην έλλειψη από την ελληνική κοινωνία ενός γνήσιου φορέα εργατικής αυτοσυνείδησης.

Αυτό που αποτυπώθηκε στην ιστορική συγκυρία και σημάδεψε τη μελλοντική πορεία του συνδικαλιστικού κινήματος ήταν οι έντονες ενδοσυνδικαλιστικές συγκρούσεις και ο καθοδηγητικός/πατερναλιστικός ρόλος των κομμάτων και του κράτους. Ο Μεσοπόλεμος αποτελεί την πρώτη περίοδο καταγραφής των αδυναμιών αυτών. Ενώ η ανάπτυξη τότε της βιομηχανίας και του εργατικού δυναμικού οδήγησε στην οργανωτική ενίσχυση του συνδικαλισμού, η αποτελεσματικότητά του παρέμεινε σε χαμηλά επίπεδα. Οι κομματικές παρεμβάσεις, οι έντονες ενδοσυνδικαλιστικές διαμάχες και οι συχνές διασπάσεις έτειναν να αναιρούν στην πράξη την ίδια τη συνδικαλιστική δράση. Έτσι η πολιτική εκτροπή της μεταξικής περιόδου απλά θεομοθέτησε την εξάρτηση με την εγκαθίδρυση ενός

συστήματος κρατικά ελεγχόμενου συνδικαλισμού. Η κυβέρνηση γινόταν (μέσω του υπουργού Εργασίας) ανώτατος ρυθμιστής των εργασιακών σχέσεων και της όλης λειτουργίας και δραστηριότητας του συνδικαλιστικού κινήματος. Η πρακτική αυτή της πολιτικά οριζόμενης συγκρότησης της εργατικής τάξης και του κρατικά ελεγχόμενου συνδικαλισμού συνεχίστηκε μεταπολεμικά με την ισχυρή παρουσία δύο πρόσθετων στοιχείων: των ξένων επεμβάσεων και του αντικομμουνισμού. Η μεταπολεμική συγκυρία κατέστησε αναγκαία και έτσι νομιμοποίησε πολιτικά την άμεση παρέμβαση ξένων παραγόντων, τόσο του συνδικαλιστικού όσο και του πολιτικού χώρου, στις εσωτερικές διεργασίες του ελληνικού συνδικαλιστικού κινήματος. Παράγοντες όπως ο εμφύλιος πόλεμος, οι διεθνείς ανταγωνισμοί, οι νομικές διαμάχες για τη συνδικαλιστική νομοθεσία και οι ενδοσυνδικαλιστικές αντιπαραθέσεις για την εξουσία στο συνδικαλιστικό κίνημα δημιούργησαν τις προϋποθέσεις για την άμεση παρέμβαση των Άγγλων αρχικά και των Αμερικανών στη συνέχεια στα συνδικαλιστικά ζητήματα της Ελλάδας. Οι ξένες επεμβάσεις συνδυάστηκαν με τον πολιτικό αυταρχισμό και την αντικομμουνιστική υστερία της Δεξιάς σε όλο το φάσμα της κοινωνικής και πολιτικής ζωής, συμπεριλαμβανομένης της οργάνωσης και λειτουργίας του ελληνικού συνδικαλισμού. Αποκορύφωμα αυτής της αντιδημοκρατικής πρακτικής κατά τη μεταπολεμική περίοδο αποτέλεσε η πολιτική εκτροπή των συνταγματαρχών το 1967.

Η περίοδος της μεταπολίτευσης δημιούργησε καλύτερες προϋποθέσεις για τον εκδημοκρατισμό και την ανάπτυξη του συνδικαλιστικού κινήματος. Συγχρόνως όμως κατέστησε εμφανή τα όρια ανοχής της πολιτικής εξουσίας. Στην πρώτη μεταπολιτευτική περίοδο το βιομηχανικό προλεταριάτο αντέδρασε δυναμικά, κυρίως μέσω του εργοστασιακού συνδικαλισμού, για την προστασία του δικαιώματος για εργασία (:απασχόληση) σε μια φάση αποβιομηχάνισης, με αποκορύφωμα τις λεγόμενες τότε προβληματικές επιχειρήσεις (βλ. Σακελλαρόπουλος 1992). Συγχρόνως οι εργαζόμενοι σε σταθερές θέσεις απασχόλησης (:ευρύτερος δημόσιος τομέας) ανέπτυξαν έναν έντονο ριζοσπαστισμό με στόχο όχι μόνο την αναδιανομή κοινωνικού πλεονάσματος, αλλά και τον εκδημοκρατισμό στις σχέσεις εργασίας και στην ίδια τη συνδικαλιστική δράση (βλ. Ιωάννου 1989). Στην ιστορική αυτή συγκυρία, οι κυβερνήσεις της Δεξιάς επεδίωξαν να διασφαλίσουν μια ελεγχόμενη πολιτική και κοινωνική ομαλότητα μέσα από την ενεργοποίηση ενός συνδικαλιστικού κινήματος άμεσα ελεγχόμενου από την κυβέρνηση. Η επιδίωξη αυτή επέτρεψε μεν τη δραστηριοποίηση μετριοπαθών συνδικαλιστών, αλλά συγχρόνως διευκόλυνε την επανεμφάνιση στο συνδικαλιστικό χώρο απόμων ή ομάδων με αντιδημοκρατικές πρακτικές της δικτατορικής και προδικτατορικής περιόδου. Έτσι ο εκδημοκρατισμός του συνδικαλιστικού κινήματος συνέχιζε να παραμένει ζητούμενο στις αρχές της δεκαετίας του 1980 με την ένταξη της χώρας στην Ευρωπαϊκή Κοινότητα.

Ο νέος συσχετισμός κοινωνικών και πολιτικών δυνάμεων της περιόδου διευκόλυνε στη συνέχεια τη λήψη μέτρων εκδημοκρατισμού του συνδικαλιστικού κινήματος ως επιτέλεσμα των κοινωνικών και πολιτικών διεκδικήσεων στο εσωτερικό της χώρας και ως πρόνοια προσαρμογής στις ευρωπαϊκές/ κοινοτικές ρυθμίσεις. Αυτή ακριβώς η επιταγή της Ευρωπαϊκής Κοινότητας και της διαδικασίας της ευρωπαϊκής ολοκλήρωσης σηματο-

δοτεί την *ειδοποιό διαφορά* μεταξύ των δύο ιστορικών περιόδων της ελληνικής πραγματικότητας, της προενταξιακής και της ενταξιακής περιόδου. Στην προενταξιακή περίοδο η εσωτερικοποίηση (:πρόσληψη και αφομοίωση) στην ελληνική πραγματικότητα των εξωτερικών (:ευρωπαϊκών και διεθνών) εργατικών ρυθμίσεων βρισκόταν στην *αίρεση* των ελληνικών κυβερνήσεων και παρέμενε δική τους πολιτική επιλογή. Αντίθετα, στην ενταξιακή περίοδο η διαδικασία της ευρωπαϊκής ενοποίησης καθιστά *επιτακτική* την εσωτερικοποίηση στην ελληνική πραγματικότητα των εργατικών ρυθμίσεων της Ευρωπαϊκής Κοινότητας. Συγχρόνως, όμως, παρατηρείται κατά την περίοδο αυτή μια τάση σταδιακής αναδίπλωσης του βιομηχανικού προλεταριάτου μέσα και έξω από τον εργοστασιακό συνδικαλισμό. Επιπρόσθετα, στον ευρύτερο εργασιακό χώρο, ο ριζοσπαστισμός τείνει, σιγά αλλά σταθερά, να μεταμορφώνεται σε αποδοχή και ενσωμάτωση, κυρίως ως απόρροια των επιπαγών του νέου προτύπου συσσώρευσης στο πλαίσιο της διευρυμένης ευρωπαϊκής αγοράς⁶. Εδώ ακριβώς βρίσκεται η ρίζα της μεταβαλλόμενης λογικής στη συγκρότηση της εργατικής τάξης στην ύστερη μεταπολιτευτική ιστορική πραγματικότητα.

Ο βασικός παράγοντας επηρεασμού της διαδικασίας συγκρότησης της εργατικής τάξης είναι οι νέες επιπαγές της συσσώρευσης κεφαλαίου στο πλαίσιο της ευρωπαϊκής ενοποίησης και φιλελευθεροποίησης των κανόνων της παραγωγικής διαδικασίας. Η οικονομική φιλοσοφία της Ε.Ε., ιδιαίτερα στο πλαίσιο λειτουργίας της ΟΝΕ, εδράζεται σε νεοφιλελεύθερες και μονεταριστικές προδιαγραφές. Αυτές συμπυκνώνονται στην επιπαγή για ενίσχυση της οικονομίας της αγοράς με παράλληλη συρρίκνωση του παρεμβατικού ρόλου του κράτους σε θέματα ρύθμισης της οικονομίας και αναδιανομής κοινωνικού πλεονάσματος. Έτσι, οι ιδιωτικοποιήσεις, οι περικοπές των δαπανών ως έκφραση της δημοσιονομικής πειθαρχίας, ο αυστηρός έλεγχος του πληθωρισμού και κυρίως η απορρύθμιση των αγορών, συμπεριλαμβανομένης της αγοράς εργασίας και των εργασιακών σχέσεων, αποτελούν βασικές συνιστώσες του καθεστώτος συσσώρευσης κεφαλαίου στη ζώνη του Ευρώ και ευρύτερα στις χώρες-μέλη της Ε.Ε. Αυτό σημαίνει ότι η συγκρότηση σήμερα της εργατικής τάξης συντελείται σε πλαίσια υπονόμησης ή και αναιρέσεως βασικών κοινωνικών δικαιωμάτων με προεξάρχοντα τα αλληλένδετα δικαιώματα της *πρόσβασης* στην απασχόληση και των *όρων* της εργασίας.

V

Αυτό που συμπεραίνεται από τις ιστορικές επισημάνσεις που προηγήθηκαν είναι ότι η μεταβαλλόμενη λογική της ταξικής διάρθρωσης στην ελληνική κοινωνία προσδιορίζεται από τις μεταβαλλόμενες απαιτήσεις και επιπαγές του προτύπου κεφαλαιακής συσσώρευσης. Στη βάση αυτή είναι εύκολο να γίνει αναλυτική διάκριση δύο ιστορικών περιόδων, της προενταξιακής και της ενταξιακής περιόδου. Κατά την προενταξιακή περίοδο η

6. Για τις γενικές επισημάνσεις στην εργατική τάξη, βλ. π.χ. Μοσκόφ 1984, Κουκουλές 1995 & 1997, Κουμνταράκι 1995, Ζαμπάρλουκου 1996, Σεφεριάδης 1998, Ιωάννου 1989.

συγκρότηση των κοινωνικών τάξεων προσδιορίζεται σημαντικά από τις έντονες παρεμβάσεις της πολιτικής εξουσίας, όχι μόνο στη διαχείριση της ταξικής αντιπαράθεσης αλλά και στους όρους της ίδιας της παραγωγικής διαδικασίας, με αποτέλεσμα να αναπαράγονται κοινωνικά στρώματα στο όριο πολλές φορές της οικονομικής (επιχειρηματικής) απόδοσης. Αντίθετα, κατά την ενταξιακή περίοδο, που είναι κυρίως η περίοδος της ύστερης μεταπολίτευσης, η συγκρότηση των κοινωνικών τάξεων προσδιορίζεται σε σημαντικό βαθμό από τις επιταγές της ενιαίας ευρωπαϊκής αγοράς σε συνθήκες οικονομικής φιλελευθεροποίησης και απορρύθμισης των αγορών, συμπεριλαμβανομένης της αγοράς εργασίας και των εργασιακών σχέσεων. Εδώ ακριβώς η εργασία τείνει να μεταλλάσσεται από κοινωνικό δικαίωμα σε μέσο επιχειρηματικής απολαβής.

Βιβλιογραφία

- Βεργόπουλος, Κ. (1975), *Το αγροτικό ζήτημα στη Ελλάδα*, εκδόσεις Εξάντας, Αθήνα.
- Βεργόπουλος, Κ. (1984), «Η συγκρότηση της νέας αστικής τάξης, 1944-1952», στο *Η Ελλάδα στη δεκαετία 1940-1950: Ένα έθνος σε κρίση*, εκδόσεις Θεμέλιο, Αθήνα.
- ΕΚ (1993), *Growth, competitiveness, employment: The challenges and ways forward into the 21st century*, White Paper, Office for Official Publications of the European Communities, Luxembourg.
- Δαμιανάκος, Στ. (1999), «Το δυσεύρετο μοντέλο της ελληνικής γεωργίας», στο Χ. Κασίμης και Λ. Λουλούδης (επιμ.), *Η ελληνική αγροτική κοινωνία στο τέλος του 20ού αι.* ΕΚΚΕ/ Πλέθρον, Αθήνα, σσ. 55-84.
- Ζαμπαρλούκου, Σ. (1996), «Συνδικαλιστικό κίνημα και κρατικός παρεμβατισμός στη μεταπολιτευτική Ελλάδα: Μια συγκριτική προσέγγιση», στο Χρ. Λυριντζής, Ηλ. Νικολακόπουλος και Δ. Σωτηρόπουλος (επιμ.), *Κοινωνία και Πολιτική: Όψεις της Γ' Ελληνικής Δημοκρατίας, 1974-1994*, εκδόσεις Θεμέλιο, Αθήνα.
- Ιωάννου, Χρ. (1989), *Μισθωτή απασχόληση και συνδικαλισμός στην Ελλάδα*, εκδόσεις IMM, Αθήνα.
- Κασίμης, Χ. και Α.Γ. Παπαδόπουλος (1999), «Η διατήρηση της οικογενειακής γεωργίας και η καπιταλιστική ανάπτυξη της γεωργίας στην Ελλάδα: Μια κριτική ανασκόπηση της βιβλιογραφίας», στο Χ. Κασίμης και Λ. Λουλούδης (επιμ.), *Η ελληνική αγροτική κοινωνία στο τέλος του 20ού αι.* ΕΚΚΕ/ Πλέθρον, Αθήνα, σσ. 85-114.
- Κουκουλές, Γ. (1950), *Το ελληνικό συνδικαλιστικό κίνημα και οι ξένες επεμβάσεις (1944-48)*, εκδόσεις Οδυσσέας, Αθήνα.
- Κουκουλές, Γ. (1997), «Αναδρομή σ' ένα αμφιλεγόμενο παρελθόν», στο Κ. Κασιμάτη (επιμ.), *Το ελληνικό συνδικαλιστικό κίνημα στο τέλος του 20ού αιώνα*, εκδόσεις Gutenberg, Αθήνα.
- Κουμάνταρακι, Α. (1995), *Labour Identity in the Semi-Peripheri: the case of the Greek Trade Union Movement*, PhD Dissertation, Department of Sociology, University of Essex.
- Μαυρής, Γ. (1984), «Το πρόβλημα της μικροαστικής τάξης στην Ελλάδα», *Θέσεις*, τχ. 9, Οκτώβριος-Δεκέμβριος.
- Μηλιός, Γ. (1990), «Τρόποι παραγωγής και κοινωνικές σχέσεις στην ελληνική ύπαιθρο», *Επιστημονική Σκέψη*, τχ. 47, Μάιος-Ιούνιος.

- Μοσκόφ, Κ. (1984), *Εισαγωγή στην ιστορία του συνδικαλιστικού κινήματος*, εκδόσεις Οδυσσέας, Αθήνα.
- Μοσχονάς, Α. (1986), *Παραδοσιακά μικροαστικά στρώματα: Η περίπτωση της Ελλάδας*, εκδόσεις IMM, Αθήνα.
- Μοσχονάς, Α. (1993), «Κοινωνική συνθετότητα και νεοελληνική κοινωνία: ερμηνευτικές προσεγγίσεις», στο Θ. Σακελλαρόπουλος (επιμ.), *Νεοελληνική κοινωνία: Ιστορικές προσεγγίσεις*, εκδόσεις Κριτική (Τεύχη Πολιτικής Οικονομίας, Ειδική Έκδοση 2).
- Μουζέλης, Ν. (1978), *Νεοελληνική κοινωνία: Όψεις υπανάπτυξης*, εκδόσεις Εξάντας, Αθήνα.
- Μωυσίδης, Α. (1986), *Η αγροτική κοινωνία στη σύγχρονη Ελλάδα*, εκδόσεις IMM, Αθήνα.
- Ρήγος, Α. (1992), *Η Β' ελληνική δημοκρατία: Κοινωνικές διαστάσεις της πολιτικής σκηνής*, εκδόσεις Θεμέλιο, Αθήνα.
- Ροδάκης, Π. (1975), *Τάξεις και στρώματα στη νεοελληνική κοινωνία*, εκδόσεις Μυκήναι, Αθήνα.
- Σακελλαρόπουλος, Θ. (1991α), *Θεσμικός μετασχηματισμός και οικονομική ανάπτυξη: κράτος και οικονομία στην Ελλάδα, 1830-1922*, εκδόσεις Εξάντας, Αθήνα.
- Σακελλαρόπουλος, Θ. (1991β), *Οικονομία, κοινωνία, κράτος στην Ελλάδα του μεσοπολέμου*, εκδόσεις Πληροφόρηση, Αθήνα.
- Σακελλαρόπουλος, Θ. (1992), *Προβληματικές επιχειρήσεις: κράτος και κοινωνικά συμφέροντα τη δεκαετία του '80*, εκδόσεις Κριτική, Αθήνα.
- Σεφεριάδης, Σ. (1998), «Διεκδικητικό κίνημα και πολιτική: Ο ελληνικός συνδικαλισμός πριν από τη δικτατορία (1962-1997)», *Ελληνική Επιθεώρηση Πολιτικής Επιστήμης*, τχ. 12, Νοέμβριος.
- Τόλιος, Γ. (1999), *Συγκέντρωση κεφαλαίου: Οικονομικοί όμιλοι και οικονομική ελίτ*, εκδόσεις Ελληνικά Γράμματα, Αθήνα.
- Τσουκαλάς, Κ. (1982), *Εξάρτηση και αναπαραγωγή: Ο κοινωνικός ρόλος των εκπαιδευτικών μηχανισμών στην Ελλάδα (1883-1922)*, εκδόσεις Θεμέλιο, Αθήνα.
- Τσουκαλάς, Κ. (1983), *Κοινωνική ανάπτυξη και κράτος: η συγκρότηση του δημόσιου χώρου στην Ελλάδα*, εκδόσεις Θεμέλιο, Αθήνα.
- Τσουκαλάς, Κ. (1984), «Η ιδεολογική επίδραση του εμφυλίου πολέμου», στο *Η Ελλάδα στη δεκαετία 1940-1950: Ένα έθνος σε κρίση*, εκδόσεις Θεμέλιο, Αθήνα.
- Φίλιας, Β. (1985), *Κοινωνία και εξουσία: Ι. Η νόθα αστικοποίηση, 1800-1864*, εκδόσεις Gutenberg, Αθήνα.